

**Mövzu: 3/2. İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ
STANDARTLAR**

PLAN:

1. İnsan hüquqları sahəsində regional müqavillər.
2. Hüquq mühafizə fəaliyyətində insan hüquqları standartları.
3. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası (hüquqi qüvvəsi).

1. İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ REGIONAL MÜQAVİLLƏR.

İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi qəbul olunduqdan sonra beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında duran ən ciddi problemlərdən biri də bəyannamədə əks olunmuş hüquq və azadlıqların konkret mexanizmlərini özündə əks etdirən və ölkələr üzərinə öhdəliklər qoya biləcək universal sənədlərin hazırlanması idi.

BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası belə bir sənədin hazırlanması üzərində işləməyə hazırlaşarkən İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin prinsiplərini əsas götürərək bir qrup Avropa dövləti 5 may 1949-cu ildə Londonda Avropa Şurasının nizamnaməsini imzaladılar.

Nizamnamə 3 avqust 1949-cu ildə qüvvəyə mindi. Daha sonra 4 noyabr 1950-ci ildə İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi və Əsas Azadlıqlara dair Avropa Konvensiyası qəbul olundu və həmin konvensiya zəruri ratifikasiya səslərini toplayaraq 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə mindi.

Beləliklə, bəşər tarixində ilk dəfə olaraq insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının regional sisteminin əsası qoyuldu. Bu, o dövr idi ki, insan hüquq və azadlıqlarının universal sistemi tam təşəkkül tapmamışdı.

Müasir dövrdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının Avropa sistemi təkcə Avropa Şurası ilə bitmir. 1 avqust 1975-ci ildə Helsinkidə 33 Avropa və 2 Şimali Amerika dövlətinin imzaladığı Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlığa dair Helsinki Yekun Aktı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin təşəkkül tapması bu sistemi daha da təkmilləşdirdi. Hazırda Avropa İttifaqı kimi fəaliyyət göstərən və əvvəllərdə daha çox iqtisadi qurum funksiyasını yerinə yetirən təşkilatın da son dövrlərdə insan hüquqlarının müdafiəsinin Avropa sisteminin təkmilləşməsində rolu ortaya çıxmaqdadır.

Beləliklə, biz aşağıda İnsan Hüquq və Azadlıqlarının təmin olunmasının Avropa sistemi və bu sistemi yaradan təsisatlar və onların qəbul etdiyi sənədlər haqqında və eləcə də bu sistem çərçivəsində mövcud olan hüquq-müdafiə mexanizmlərindən söhbət açacağıq.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ümumi regional müqavilələr sırasına daxildir. Bu konvensiya 1950-ci il 4 noyabrda Romada imzalanmışdır. 3 sentyabr 1953-cü il tarixində qüvvəyə minən bu Konvensiya 46 Avropa Şurası ölkəsi tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olmaqla onun bir sıra konvensiyalarına, o cümlədən İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olma ərəfəsində - 25 yanvar 2001-ci ildə Strasburqda imzalanmış və 25 dekabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən İnsan Hüquqları haqqında Konvensiyanın ratifikasiya edilməsilə bağlı sənəd Avropa Şurasının Baş Katibinə təqdim edilmiş və 15 aprel 2002-ci ildə depozitə edilmişdir. Həmin tarixdən etibarən respublikamızın yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin Avropa İnsan

Hüquqları Məhkəməsinə Konvensiya ilə müəyyən edilmiş şərtlər daxilində müraciət etmək hüququ yaranmışdır.

Konvensiya preambula, 3 bölmə və 59 maddədən ibarət olaraq qəbul edilmişdir (son redaktə 28.04.2004).

Konvensiya həmçinin insan hüquqlarının məcəllələşdirilməsi qismində ilk hüquqi, məcburi, normativ sənəd olmuşdur. Buraya həmçinin, insan hüquqları haqqında Pakt və Ümumi Bəyannamədə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların yalnız bir hissəsi daxil edilmişdir. Lakin yaranmış sistemin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o daima inkişaf edir və yeni sənədlərlə zənginləşir. Konvensiyanın əlavə protokolları Avropa müdafiə sisteminə mülki və siyasi hüquqların demək olar ki, tam siyahısını daxil etmişdir. Sonralar Avropa Konvensiyası 21 sentyabr 1970-ci ildə qüvvəyə minmiş 3 sayılı Protokolla, 20 dekabr 1971-ci ildə qüvvəyə minmiş 5 sayılı Protokolla, 1 yanvar 1990-cı ildə qüvvəyə minmiş 8 sayılı Protokolla, 1 noyabr 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş 11 sayılı Protokolla dəyişikliklərə və əlavələrə məruz qalmışdır. Ümumilikdə götürüldükdə, hazırda AİHK insan hüquqları sahəsində tətbiq olunan ən mükəmməl sənəd hesab olunur. Lakin Konvensiyanın gözlə görünən zəif cəhətlərini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Konvensiyanın 15-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi müharibə və ya əhalinin həyatını təhlükə altına alan digər fəvqəladə hallar zamanı razılığa gələn yüksək tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq dərəcədə digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərtilə, yalnız fəvqəladə vəziyyətin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərdən geri çəkilən tədbirlər görə bilər.

Konvensiyanın xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- 1) Konvensiya Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini 1-ci maddəsinə əsasən, təbii və ayrılmaz olan hüquq və azadlıqları əks etdirir;
- 2) Konvensiyada öz əksini tapmış hüquq və azadlıqlar iştirakçı dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan ərazilərdə bütün şəxslərə, o cümlədən xaricilərə və vətəndaşlığı olmayanlara da şamil edilir.
- 3) Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər baxışları milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti və ya digər hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunur.
- 4) Konvensiyada öz əksini tapmış hüquq və azadlıqlar yalnız dövlət və fiziki şəxslər arasında olan münasibətlər zəminində hüquqi qüvvəyə malikdir.
- 5) Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir.

Konvensiyada və onun Protokollarında əks olunmuş əsas hüquq və azadlıqlar:

- ▶ yaşamaq hüququ
- ▶ işgəncələrin qadağan olunması;

- ▶ **köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması;**
- ▶ **azadlıq və toxunulmazlıq hüququ;**
- ▶ **ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ;**
- ▶ **qanunsuz cəzalandırılmamaq;**
- ▶ **şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ;**
- ▶ **fikir, vicdan və din azadlığı;**
- ▶ **fikri ifadə etmək azadlığı;**
- ▶ **yığıncaqlar və birləşmək azadlığı;**
- ▶ **nikah hüququ;**
- ▶ **səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ;**
- ▶ **ayrı-seçkiliyin qadağan olunması.**

1 saylı Protokol

- mülkiyyətin müdafiəsi; işgəncələrin qadağan olunması; köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması;
- azadlıq və toxunulmazlıq hüququ;
- ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ;
- qanunsuz cəzalandırılmamaq;
- şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ;
- fikir, vicdan və din azadlığı;
- fikri ifadə etmək azadlığı;
- yığıncaqlar və birləşmək azadlığı;
- nikah hüququ;
- səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ;
- ayrı-seçkiliyin qadağan
- təhsil hüququ;
- azad seçki hüququ.

4 saylı Protokol

- borca görə azadlıqdan məhrum etmənin qadağan olunması;
- hərəkət etmək azadlığı;
- vətəndaşların ölkədən məcburi çıxarılmasının qadağan olunması;
- əcnəbilərin ölkədən məcburi çıxarılmasının qarşısının alınması;

6 saylı Protokol

- ölüm cəzasının ləğvi.

7 saylı Protokol

- əcnəbilərin ölkədən çıxarılmasına dair prosedur təminatları;
- cinayət işlərinə dair hökmlərdən ikinci instansiyaya şikayət vermə hüququ;
- məhkəmə səhvinə görə kompensasiya;
- iki dəfə məhkum edilməmək və ya cəzalandırılmamaq hüququ;
- ər-arvadın hüquq bərabərliyi.

AVROPA SOSIAL XARTİYASI

Avropa Sosial Xartiyası sosial sferada insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Avropa Konvensiyası kimi nəzərdə tutulmuşdur. Xartiya 1961-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bununla belə, sənədin qəbulundan onilliklər keçdikcə onda müəyyən dəyişikliklər edilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Belə ki, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 1996-cı ildə Avropa Sosial Xartiyasının yenidən baxılmış yeni redaksiyasını qəbul etdi və o, 3 may 1996-cı ildə Strasburqda təsdiq edildi. İlk dörd dövlətin ratifikasiyasından sonra Avropa Sosial Xartiyası 1 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir.

2001-ci ilin may ayı üçün xartiyayı 10 dövlət ratifikasiya etmişdir, halbuki əvvəlki variant 24 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunmuşdu.

Xartiya və ona əlavə olunan protokollar iki istiqamətdə olan əsas hüquqlara təminat verir. Bu hüquqları iki kateqoriyaya bölmək olar: **Əmək Şəraiti** və **Sosial təminat**.

Hər bir dövlət bu hüquqları və bununla bağlı öhdəlikləri bütövlükdə yaxud qismən qəbul edə bilər. Bununla belə, minimal sayda hüquqlar vardır ki, dövlət onlara mütləq təminat verməlidir. Bu hüquqlar aşağıdakılardır:

Əmək Şəraiti

- Məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi;
- Məcburi əməyin qadağan olunması;
- Həmkarlar ittifaqlarında birləşmək və kollektiv müqavilə bağlamaq hüququ;
- Ləyaqətli əmək şəraiti və ədalətli ödəniş hüququ, o cümlədən kişi və qadınlara eyni əməyə görə bərabər əməkhaqqı hüququ;
- Əmək qabiliyyəti məhdud olan şəxslərin əmək fəaliyyətinə inteqrasiyası;
- Professional yönüm və professional hazırlıq hüququ;
- 15 yaşınadək uşaqların əməyinin qadağan olunması və 15 yaşdan 18 yaşadək olan gənclərin əmək şəraitinin müdafiəsi;
- Analıqın mühafizəsi;
- İşçi miqrantlar üçün bərabər əmək şəraiti və bərabər ödəniş hüququnun təmin olunması;

Sosial Təminat

- Sağlamlığın mühafizəsi, sosial sığorta, sosial təminat hüququ və sosial xidmətlərdən istifadə hüququ;
- Uşaqların və gənclərin fiziki və mənəvi zərərdən mühafizə hüququ, həmçinin uşaq əməyindən istifadənin qadağan olunması;
- Ailənin və ailə üzvlərinin hüquqi, sosial və iqtisadi müdafiəsi hüququ;
- İşçi miqrantların və onların ailələrinin müdafiəsi və onlara köməkliklərin edilməsi;
- Ahıl adamların müdafiə hüququ.

1996-cı ildə qəbul olunmuş dəyişdirilmiş variant xartiyaya bir sıra radikal sosial yeniliklər gətirmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının yenidən qəbul olunmuş variantına bir sıra yeni sahələr üzrə hüquqlar əlavə olunmuşdur:

- Kişilər və qadınlar arasında bərabərliyin bundan sonra da təmin olunması;
- Əlillərin hüquqları və onların sosial inteqrasiyasının və şəxsi avtonomluğunun təmin olunması;
- Uşaq və gənclərin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiəsi hüququ;
- İşdən azad olarkən müdafiə olunmaq hüququ;
- İşçinin ləyaqət hüququ;
- Ailə vəzifələri olan işçilərin bərabər imkan və bərabər əmək şəraiti hüququ;
- Kasıbçılıqdan və sosial izolyasiyadan mühafizə hüququ;
- Ləyaqətli mənzil hüququ;
- Ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasının hüdudlarının genişləndirilməsi;

1991-ci ildə qəbul olunmuş protokola əsasən Xartiyada əks olunmuş hüquqların təmin olunmasına nəzarət **dövlətlərin xartiyada göstərilən hüquqların təmin olunmasına dair təqdim etdikləri hesabatlar** vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xartiya iştirakçısı olan hər bir dövlətin hökuməti **Sosial Hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə** hesabat təqdim edir.

Komitə hesabatı təhlil edərək milli normalarla Xartiyanın tətbiqi praktikasının uyğunluğunu yoxlayır. Zərurət yarandıqda Komitənin işində müşahidəçi qismində iştirak edən BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) nümayəndəsi hesabatı təqdim etmiş dövlətdən lazımi informasiya tələb edə bilər.

Bundan sonra hesabat və Komitənin yekun qənaəti Hökumət komitəsinə göndərilir və burada Nazirlər Komitəsinin qərarı hazırlanır. Nazirlər Komitəsi son qərar, o cümlədən konkret ölkələr üçün tövsiyələr qəbul edir.

Bundan əlavə, Xartiya xüsusi mexanizm müəyyən etmişdir ki, bunun da köməyi ilə muzzdlu işçilərin maraqlarını müdafiə edən təşkilatlar Avropa Şurasının Müstəqil Ekspertlər Komitəsinə dövlətlərin Xartiya üzrə öhdəliklərə əməl etməmələrinə dair **Kollektiv Şikayət** təqdim edə bilərlər. Bu hüquqdan həmkarlar ittifaqları birlikləri işəgötürənlərin birlikləri və məsləhətçi statusa malik olan beynəlxalq QHT-lər istifadə edirlər. İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasından fərqli olaraq Xartiyada ölkədaxili vasitələrdən tam istifadə etmək şərti yoxdur. Burada həmçinin belə şərt yoxdur ki, şikayəti yalnız şəxsən hüquqlar pozularkən vermək olar. Xartiyada şikayətin verilməsi üçün müddət də müəyyən edilməmişdir.

İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və ya cəzanın qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyası

Bu sənəd İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlara dair Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində əks olunmuş müddəanın əsasında hazırlanmışdır. Avropa Şurası bu sənədi qəbul edərkən Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində əks olunmuş qadağanın praktik realizəsini daha da effektiv etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

Konvensiyanın unikal *nəzarət mexanizmi* vardır. *İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin (İƏK) müxtəlif sahələr üzrə müstəqil ekspertlər Komitəsi* tərəfindən həyata keçirilən *sistematik baş çəkmək mexanizmi* olduqca təsirli mexanizmdir. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, BMT-nin analoji konvensiyasında belə bir mexanizm nəzərdə tutulmamışdır.

Komitə dövlət orqanları tərəfindən tutulan, saxlanılan və ya azadlıqdan məhrum edilən şəxslərin olduğu bütün yerlərə, azyaşlıların saxlandığı kaloniyalara, psixiatriya xəstəxanalarına, polis sahələrinə, hərbi kazarmalara və s. yerlərə sistematik olaraq baş çəkirlər.

Belə yoxlamaların məqsədi saxlanılanların, məhbusların və s. saxlanma şəraitini qiymətləndirmək və lazım gəldikdə şəraitin yaxşılaşdırılmasına dair təkliflər verməkdir.

Belə yoxlamalar iki cür olur: *dövri* və *işçi (ad hoc)*. Dövri yoxlamalar elə planlaşdırılır ki, iştirakçı dövlətlərin hər birində olan bu tip müəssisələrə baş çəkilə bilinsin. Ad hoc yoxlamalar isə şərait tələb etdikdə və ya təxirəsalınmadan işə qarışmaq tələb olunduqda həyata keçirilir.

Komitə tərəfindən baş çəkmələrin sayı da şəraitdən asılı olaraq dəyişir və bir qayda olaraq baş çəkmələr və yoxlamaların sayı artmağa doğru meyllidir. Məsələn, 2001-ci ildə olan dövrü baş çəkmələrin sayı 79, işçi qaydada (ad hoc) baş çəkmələrin sayı isə 35 olmuşdur.

Komitə yoxlamaların keçiriləcəyi maraqlı dövləti əvvəlcədən xəbərdar etməlidir, amma o, dəqiq vaxt barədə məlumat verməyə borclu deyildir. Maraqlı dövlətin komitənin baş çəkməyə gəlməsinin vaxtına etiraz etmək hüququ olduqca məhduddur və belə etiraz olduqca qısa müddətə götürülməlidir. İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Komitə baş çəkəcəyi yeri öz mülahizələrinə əsasən müəyyən edir və maraqlı dövlət bu məsələdə heç bir məhdudiyyət qoymaq hüququna malik deyildir. Komitə ekspertləri istənilən saxlanılan, cəza çəkən və s. konvensiyanın müdafiəsi altına düşən şəxslə təkbətək söhbət edə, istənilən informasiya vermək qabiliyyətinə malik olan şəxslə kontakt qura bilər.

Komitənin işi iki prinsipə əsaslanır: *Əməkdaşlıq və Konfidensiallıq.*

Hər baş çəkmə və yoxlama prosesinin nəticəsində hazırlanan yekun məruzə maraqlı dövlətlə vəziyyəti dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaq istiqamətində qarşılıqlı dialoqun əsasının qoyulmasına xidmət edir. Maraqlı dövlət məruzənin onun şərtləri ilə birgə dərc olunmasını xahiş edə bilər.

Dövlətin əməkdaşlıqdan imtina etdiyi və ya komitənin iradlarına etinasız yanaşdığı hallarda komitə istisna hal kimi açıq bəyanatla çıxış edə bilər.

Komitə öz fəaliyyəti ilə bağlı illik məruzə hazırlayır. Bu məruzəyə iştirakçı dövlətlərə Avropa Şurası tərəfindən verilən aşağıdakı istiqamətlərdə olan tövsiyələr də əlavə oluna bilər:

- Psixiatriya xəstəxanalarına məcburi yerləşdirmənin qaydaları;
- Ölkəyə gəlmə və ölkədə olma qaydalarına əsasən, azadlıqdan məhrum edilmiş əcnəbilərlə davranış normalarına dair;
- Həbsxanaların həddən artıq doldurulması məsələlərinə dair;
- Məhbuslara və polis sahələrində saxlanılanlara tibbi xidmət göstərilməsi.

Avropa Şurasının genişlənməsi və üzv dövlətlərin Konvensiyaya qoşulmaları, habelə yeni qoşulan dövlətlərdə problemlərin daha çox olması ilə bağlı Komitənin işi xeyli artmış və çətinləşmişdir. Bununla belə, Komitənin fəaliyyəti Avropa Şurasının əhatə etdiyi coğrafi məkanda insan hüquqlarının təmin olunmasında olduqca mühümdür.

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq müşavirəsi Helsinki Yekun Aktı

1975-ci ilin avqust ayının 1-də Helsinkidə 35 dövlətin iştirakı ilə 1972-ci ilin noyabrında başlanmış proseslərin nəticəsi olaraq «Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq müşavirəsi Helsinki yekun aktı» imzalandı.

Birinci dünya müharibəsinin başlandığı 1914-cü ildən sonra bu, Avropa dövlətlərinin ümumi məxrəcə gələ bildikləri ilk forum idi.

1975-ci il "soyuq müharibə" illərində qarşı-qarşıya duran iki sistem arasında münasibətlərin «istiləşməsinin» zirvəsi idi.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi" adı altında təşkil olunmuş bu forumun əsas məqsədi şərq-qərb arasında müxtəlif danışıqların və dialoqların həyata keçirilməsini təşkil etməklə Avropada Təhlükəsizliyin, Əməkdaşlığın və İnsan Hüquqlarının bərqərar olunmasına zəmin yaratmaq idi.

HELSİNKİ YEKUN AKTI

Helsinki Yekun Aktı özündə üç qrup tövsiyəni birləşdirir:

Birinci qrup təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektini əhatə edir. Ona iştirakçı dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq zamanı nəzərə alınmalı olduğu prinsiplər (aşağıda verilir) və hərbi sahədə etimadın möhkəmləndirilməsi daxil idi.

İkinci qrup bütövlükdə bir sıra sahələrdə əməkdaşlığa, o cümlədən iqtisadiyyat, elm, texnika və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Üçüncü qrup «Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq» məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bura insan hüquqları məsələlərinə həsr olunmuş yarımqruplar, «insanlararası kontaktlar», «informasiya», «mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq», «təhsil sahəsində əməkdaşlıq» daxil idi. Bura, həmçinin, Aralıq dənizi problemlərinə dair konkret tövsiyələr də daxil idi.

Bu qrupları bütövlükdə **Helsinki Onluğu** adlandırırdılar.

HELSİNKİ ONLUĞU

- 1. Suverenliyə xas olan suveren bərabərlik və hüquqlara hörmət;**
- 2. Güclə hədələməmək və güc tətbiq etməmək;**
- 3. Sərhədlərin toxunulmazlığı;**
- 4. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;**
- 5. Mübahisələrin dinc yolla həlli;**
- 6. Daxili işlərə qarışmamaq;**
- 7. Fikir, vicdan, din və əqidə azadlıqları da daxil olmaqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət;**
- 8. Bərabər hüquqluluq və xalqların öz müqəddəratlarını müəyyən etmə hüququ;**
- 9. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq;**
- 10. Beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərə vicdanla əməl etmək.**

Helsinki onluğuna daxil olan prinsiplər içərisində 7-ci prinsip, şübhəsiz ki, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sovet İttifaqı da daxil olmaqla sosialist blokuna daxil olan əksər ölkələrin bu prinsiplərin daxil olduğu sənədi imzalamaları sonradan həmin ölkələrdə demokratiya uğrunda hərəkatların əsasını qoydu. Ümumiyyətlə, üçüncü «zənbilə» daxil olan prinsiplər Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin ən böyük nəliyyəti idi.

Fikir, vicdan, din və əqidə azadlıqları da daxil olmaqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət

- İştirakçı dövlətlər irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq fikir, vicdan, din və əqidə azadlıqları da daxil olmaqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət edəcəkdir;
- Onlar insan şəxsiyyətinə məxsus olan və onun azad və tam inkişafı üçün əsas olan siyasi, mülki, iqtisadi, sosial, mədəni və başqa hüquq və azadlıqların səmərəli inkişafını təşviq edəcəkdir;
- Bu çərçivədə iştirakçı dövlətlər hər kəsin öz vicdanının hökmü ilə təkbəşinə və ya başqaları ilə birgə dinə və ya digər inama etiqad etmək kimi şəxsi azadlıqlarını tanıyacaq və hörmət edəcəkdir;
- Ərazilərində milli azlıqların yaşadığı ölkələr belə azlıqlara məxsus olanların hüquqlarına hörmət edəcək, qanun qarşısında bərabərliyə əsasən belələrinə insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan faktiki istifadəyə şərait yaratmaqla onların bu sahədəki qanuni hüquqlarını müdafiə edəcəkdir;
- İştirakçı dövlətlər sülhün, ədalətin və əminamanlığın əhəmiyyətli amili olan, onlar arasında və eləcə də bütün dünya ölkələri arasında dostluq münasibətlərinin inkişafını təmin edən insan hüquqlarının və əsas azadlıqların hərtərəfli əhəmiyyətini qeyd edirlər;
- Onlar, bütün qarşılıqlı münasibətlərində bu hüquq və azadlıqlara hörmətlə yanaşmaqla, müstəqil və ya birgə, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq şəraitində bu hüquq və azadlıqlara hərtərəfli və səmərəli hörmət olunmasına yardım edəcəklər;
- Onlar insanların öz hüquq və vəzifələrini bilmək hüququnu və onlardan istifadə hüququnu təsdiq edirlər;
- İştirakçı dövlətlər insan hüquq və azadlıqları sahəsində BMT nizamnaməsində, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsində əks olunmuş məqsəd və prinsiplərə uyğun fəaliyyət göstərəcəklər. Onlar, həmçinin öz öhdəliklərinə beynəlxalq bəyannamə və razılaşmalarda, o cümlədən insan hüquqlarına dair paktlarda (əgər bu paktlarda iştirak edirlərsə) əks olunmuş prinsiplərə əsasən əməl edəcəklər.

2. HÜQUQ MÜHAFİZƏ FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI STANDARTLARI

İnsan hüquqları standartlarının əsas prinsiplərindən biri, beynəlxalq insan hüquqları normalarının bütün dövlətlər və onların vəzifəli şəxsləri, o cümlədən hüququ mühafizə orqanları əməkdaşlarının üçün məcburi xarakter daşmasıdır. Bundan əlavə hüquq mühafizə orqanlarının

əməkdaşları insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartları bilmək və onları tətbiq etmək vəzifələrini daşıyırlar.

Hüququ mühafizə fəaliyyətində insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartları BMT sisteminin bir sıra orqanları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu orqanlar arasında ən əsası BMT Baş Assambleyası, İnsan hüquqları Komissiyası, BMT-nin Cinayətkarlığın Qarşısının Alınması və Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə dövrü Konqreslərdir. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar içərisində ümumiməcburi müqavilələrlə yanaşı qeyri-məcburi xarakterli beynəlxalq standartlarında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin beynəlxalq standartlar hüquqi sistemlərin və mədəniyyətlərin əksəriyyətində mövcud olan dəyərləri ifadə edir. Bu aktların bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar beynəlxalq standartları milli səviyyədə tətbiq etmək istəyən Dövlətləri hüquqi əlavələr ilə təmin edirlər. Bəzən ümumiməcburi xarakterli müqavilələrdə təsbit olunmuş beynəlxalq standartların dövlətlər tərəfindən şərhində, tətbiqində bira sıra çətinliklər yaranır. Bu problemlər əsas prinsiplər, minimal qaydalar vasitəsi həll edilir. Bunlardan aşağıdakı sənədləri qeyd etmək olar.

1.Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının davranış məəcəlləsi -BMT-nin Baş Assambleyasının 34/169 sayılı 17 dekabr 1979-cu il qərarına əsasən qəbul olunub. Məcəllədə aşağıdakı müddəalar öz əksini tapmışdır:

1.Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları qanunla onların üzərinə qoyulan bütün vəzifələri yerinə yetirməli, yəni cəmiyyətə xidmət etməli və bütün insanları qanuna zidd əməllərdən qorumalıdır.

a) «Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları» anlayışı seckili və ya təyinatlı olmasından asılı olmayaraq, polis səlahiyyətlərini, xüsusi ilə tutma və həbs etmə funksiyalarını həyata keçirən bütün hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarını əhatə edir.

b) Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları anlayışı bir sıra ölkələrdə polis səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi və dövlət təhlükəsizliyi qüvvələrinin əməkdaşlarına da şamil edilir.

c) Cəmiyyətə xidmət etmək şəxsi, iqtisadi, sosial və digər fəvqəladə səbəblərdən təcili köməyə ehtiyaçı olan insanlara xidmət etmək deməkdir.

ç) Maddədə ifadə olunan «qanuna zidd» anlayışı tək-cə cinayət tərkibli əməlləri deyil, eyni zamanda qanunla qadağan edilmiş inzibati xətalara da əhatə edir.

2.Xidməti vəzifələrini yerinə yetirən hər bir hüquq mühafizə orqanı əməkdaşı insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşmalı və onu müdafiə etməli, eyni zamanda bütün insanların insan hüquqlarını təmin etməli və qorumalıdır.

a) İnsan hüquqları beynəlxalq və milli hüquq tərəfindən müəyyən olunur və müdafiə edilir. Müvafiq beynəlxalq sənədlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə; Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt; Bütün İnsanların işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və

cəzalardan müdafiəsi haqqında Konvensiya; BMT-nin İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyası; Aparteid cinayətinin aradan qaldırılması haqqında və onun cəzalandırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya; Soyqırım Cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Konvensiya; Məhbuslarla rəftar haqqında minimal standart qaydaları; Konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyası.

b) Bu maddənin milli təfsiri insan hüquqlarını müəyyən və müdafiə edən regional və milli normaları əhatə edir.

3. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları yalnız ciddi zərurət və xidməti vəzifələrinin icrası üçün tələb olunan həddə güc tətbiq edə bilərlər.

a) Bu maddənin mənası belə başa düşülməlidir ki, hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarına güc tətbiq etmə üçün səlahiyyət verilə bilər. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları müstəsna hallarda bu səlahiyyətlərdən istifadə etməlidirlər. Yəni, cinayətin qarşısını almaq üçün qəti zərurət olduqda; hüquq pozuntuları törədən və ya hüquq pozuntusu törədilməsində şübhəli olan şəxslərin qanuni surətdə həbs edilməsi zamanı. Bu hallardan başqa digər hallarda güc tətbiq edilə bilməz.

b) Milli qanunvericilik bir qayda olaraq hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları tərəfindən gücün tətbiq edilməsini mütənasiblik prinsipinə uyğun olaraq məhdudlaşdırır. Nəzərə alınmalıdır ki, bu müddəanın şərh zamanı belə mütənasiblik haqqında milli prinsiplərə hörmət olunmalıdır. Qanuni məqsədə çatmaq üçün qeyri-mütənasib güc tətbiq edilməsinə səlahiyyət vermək bu maddəni pozmaq kimi qiymətləndirilməlidir.

c) Odlu silahın tətbiq edilməsi müstəsna hal sayılır. Odlu silahın, xüsusi ilə uşaqlara qarşı tətbiqini istisna etmək üçün bütün səylər göstərilməlidir. Ümumiyyətlə, odlu silah, cinayətdə şübhəli bilinən şəxs silahlı müqavimət göstərdiyi, yaxud digər şəxslərin həyatına real təhlükə yarandığı və cinayətdə şübhələnilən şəxsi yaxalamaq üçün digər tədbirlər kifayət etmədikdə, istisna hal kimi tətbiq edilə bilər. Odlu silahın tətbiq olunduğu hər bir halda bu barədə səlahiyyətli orqanlara dərhal məruzə edilməlidir.

4. Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının istifadəsində olan məxfi xarakterli məlumatlar vəzifələrin icrası və ya ədalət mühakiməsinin ehtiyacları üçün zəruri olduğu hallar istisna edilməklə gizli saxlanılır.

Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları öz vəzifələrinin xarakterinə görə digər şəxslərin şəxsi həyatına aid olan, yaxud onların mənafeələrinə, xüsusi ilə şərəfinə zərər gətirə bilən məlumatlardan istifadə edirlər. Belə məlumatların qorunması və istifadəsi ehtiyatlı olmağı tələb edir. Yalnız ədalət mühakiməsi və ya xidməti vəzifələrin icrası üçün zəruri olan hallarda hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları belə məlumatları açıqlaya bilər. Digər məqsədlə bu növ məlumatların açıqlanması qətiyyənlə yol verilməzdir.

5. Hüquq mühafizə orqanlarının heç bir əməkdaşı işgəncə və ya amansız, qeyri-insani, alçaldıcı rəftar və ya cəzanı tətbiq edə, onlara təhrik edə və ya laqeyd qala bilməz. Heç bir əməkdaş yuxarıdan verilən əmri, müharibə təhlükəsini və ya müharibə vəziyyətini, milli təhlükəsizliyə hədəni, daxili siyasi qeyri-sabitliyi və ya digər fəvqəladə vəziyyəti işgəncənin və ya digər amansız, qeyri-insani, alçaldıcı rəftarın və ya cəzanın törədilməsinə bəraət kimi qiymətləndirməməlidir.

a) Bu qadağa «Bütün İnsanların işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalardan müdafiəsi haqqında» BMTnin Bəyannaməsində təsbit olunmuşdur. Bəyannamədə deyilir: « Belə hərəkətlər insan ləyaqətinə qarşı cinayət olmaqla BMT-nin Nizamnaməsinin məqsədlərinə zidd olan və İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə və digər beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində təsbit edilmiş insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir».

b) Bəyannamədə işgəncələr aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

«...işgəncələr hər hansı bir şəxsdən və ya üçüncü şəxsdən məlumat və ya etiraf əldə etmək, hər hansı əməlin törədilməsinə və ya törədilməsində şübhələnilən əməllərə görə cəzalandırmaq, onu, yaxud onun təhriki ilə başqa şəxsləri qorxutmaq məqsədi ilə rəsmi şəxs tərəfindən, yaxud onun təhriki ilə güclü fiziki və ya əqli ağrı, əzabın qəsdən verilməsi deməkdir.

c) «Qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar» anlayışı Baş Məclis tərəfindən şərh edilməyib. Bu anlayış fiziki və mənəvi zorakılıq kimi başa düşülməlidir.

6. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları tutulan şəxslərin sağlamlığının tam qorunmasını təmin etməlidirlər və zəruri hallarda təcili tibbi yardımın təmin edilməsi üçün cavabdehdirlər.

a) «Tibbi yardım» tibb personalı tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərdir.

b) Hüquq mühafizə orqanlarına təhkim edilmiş tibb personalının və ya istənilən digər həkimin tutulan şəxs barəsində tibbi xarakterli göstərişləri hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən diqqətlə qarşılmalı və əməl edilməlidir.

c) «Tibbi yardım» hüquq pozuntusu nəticəsində baş vermiş bədbəxt hadisələrdən zərər çəkənlərə də göstərilməlidir.

7. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları hər hansı bir korrupsiyada iştirak etməməlidirlər. Onlar korrupsiyaya qarşı qətiyyətli olmalı və belə hərəkətlərə qarşı mübarizə aparmalıdırlar.

a) hər hansı korrupsiya və hakimiyyətdən sui istifadə faktı hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının peşəsi ilə bir araya sıxmayan hərəkətdir. Hüquq mühafizə orqanlarının korrupsiya hərəkətinə yol verən hər hansı əməkdaşına qarşı qanunun bütün gücü tətbiq edilməlidir.

b) Korrupsiya anlayışı milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Şəxsin xidməti vəzifələrinin icrası prosesində və ya xidməti vəzifələri ilə bağlı olan hallarda tələb etdiyi və ya aldığı hədiyyələr, vədlər və ya başqa stimulların müqabilində etdiyi, eləcə də edə biləcəyi hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizlik korrupsiya adlanır.

8. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları qanunlara və bu Məcəlləyə riayət etməlidirlər. Onlar bütün bacarıqları ilə səy göstərməli, qanunların pozulmasına qarşı qətiyyətli olmalı, belə pozuntuların qarşısını almalıdırlar.

Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları bu Məcəllənin pozulduğunu və ya pozulacağını bildiyi halda bu barədə öz rəisinə, zəruri hallarda isə aidiyyəti üzrə müvafiq dövlət orqanına müraciət etməlidirlər.

a) Milli qanunvericiliyə və təcrübəyə daxil edilən bu məcəlləyə həmişə riayət olunmalıdır. Milli qanunvericiliyin və təcrübənin müddəaları bu Məcəllənin müddəalarından daha ciddi və sərtdirsə, daha ciddi və sərt müddəalar tətbiq edilməlidir.

b) Bu maddə, bir tərəfdən ictimai təhlükəsizliyin təmini ilə məşğul olan orqanın daxili nizam-intizamın, digər tərəfdən isə əsas insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı məsələlərin araşdırılması zəruriliyi arasında tarazlığın təmin edilməsinə yönəlmişdir. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları hüquq pozuntuları barədə əvvəlcə öz rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırmalıdır və effektiv tədbirlər görülmədiyi halda digər dövlət orqanlarına qanun çərçivəsində məruzə etməlidirlər. Beləliklə, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları bu məcəllənin pozulması və ya pozulacağı barədə məruzə edərsə, o, inzibati və ya digər məsuliyyətə cəlb edilməməlidir.

c) «Müvafiq səlahiyyətə malik olan dövlət məmuru və ya orqanı» dedikdə, qanun çərçivəsində təsis olunan hüquq mühafizə orqanları sisteminə həm daxil olan, həm də daxil olmayan qanun pozuntuları ilə bağlı ərizə və şikayətlərə baxmaq səlahiyyəti olan dövlət orqanı və ya məmuru nəzərdə tutulur.

ç) Bir sıra ölkələrdə «C» bəndində göstərilən şikayətin araşdırılması işlərinə mətbuat orqanları müdaxilə edirlər. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları mətbuatdan yalnız axırıncı vasitə kimi, eyni zamanda, bu məcəllənin 4-çü maddəsinin şərtlərinə əməl etməklə hüquq pozuntuları barədə məlumatları geniş kütlələrə çatdıra bilər.

d) Bu məcəllənin müddəalarına riayət edən hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşı hörmətə, ictimaiyyətin və xidmət etdiyi hüquq-mühafizə orqanlarının dəstəyinə, hüquq mühafizəçisi peşəsinə layiqdir.

2. Gücün və Odlu Silahın Tətbiqinin Əsas Prinsipləri.

Hüququ mühafizə orqanları əməkdaşları tərəfindən Gücün və Odlu Silahın Tətbiqinin Əsas Prinsipləri 1990-cı ildə Cinayətkarlığın Qarşısının Alınması və Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə BMT-nin səkkizinci Konqresində qəbul olunmuşdur. Prinsiplər 26 maddədən ibarətdir. Prinsiplərdə HMF-nin təhlükəliliyi nəzərə alınaraq qeyd edilir ki, HMO-nun əməkdaşlarının həyatına təhlükə bütün cəmiyyətin həyatına təhlükədir. Eyni zamanda prinsiplərdə polis tərəfindən gücün və odlu silahın tətbiqinə dair sərt standartlar müəyyən edilmişdir. Burada gücün və odlu silahın nə vaxt və necə tətbiqi qaydaları, onların tətbiqindən sonrakı hərəkətlər və sui-istifadəyə görə məsuliyyət məsələləri təsbit edilmişdir. Prinsiplər xüsusi olaraq nəzərə çatdırır ki, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları yalnız ciddi zərurət və hüquq mühafizə funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün tələb olunan həddə güc tətbiq edə bilərlər. Prinsiplər polisin ictimai qaydanın və təhlükəsizliyin təmin olunması vəzifəsi ilə insanın yaşamaq, azadlıq və təhlükəsizlik hüquqlarının müdafiəsi vəzifəsi arasında tarazlıq yaradır.

3. Avropa Şurasının Polis haqqında Bəyannaməsi- 1979-cu il mayın 8-də

Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilib. 3 Hissədən ibarətdir.

- A. Etika;
- B. Status;
- C. S.Müharibə və digər fəqəladə vəziyyətlər.

4.Hər Hansı Formada Həbs və ya Azadlıqdan Məhrum Edilmiş Bütün Şəxslərin Müdafiəsinin Başlıca Prinsipləri.

(Baş Məjlisin 1988-ji il 9 dekabr tarixli 43/173 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir)

- Hər hansı formada həbs və ya azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslərə insani qaydada və insan şəxsiyyətinin ayrılmaz ləyaqətinə hörmətlə rəftar olunur.
- Həbs, saxlama, yaxud azadlıqdan məhrum etmə yalnız qanunun müddəalarına uyğun sürətdə və səlahiyyətli vəzifəli şəxslər, yaxud bu məqsədlə səlahiyyət verilmiş şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.
- Qanun, konvensiya, təlimatlar, yaxud adətlərə uyğun hər hansı dövlətdə qəbul olunmuş və ya mövcud olan, hər hansı formada həbs və ya azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin insan hüquqlarının hazırkı başlıca prinsiplərdə təsdiq olunmaması, yaxud daha az dərəcədə təsdiq olunması barədə əsası ilə, onların məhdudlaşdırılmasına, yaxud onların geri çəkilməsinə yol verilə bilməz.

- Hər hansı formada saxlama və ya azadlıqdan məhrumetmə, həmçinin hər hansı formada həbs və ya azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin insan hüquqlarına təsir göstərən bütün tədbirlər barədə məhkəmənin və ya digər orqanın sanksiyası ilə həyata keçirilir və ya onların səmərəli nəzarəti altında saxlanılır.
- 1. Hazırkı prinsiplər hər hansı dövlətin ərazisində, irqinə, dərisinin rənginə, jinsinə, dininə və ya əqidəsinə, siyasi və ya başqa fikirlərinə, milli, etnik və ya sosial mənşəyinə, əmlak, anadan olma və ya başqa statusuna görə ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bütün şəxslərə tətbiq olunur.

2. Qanuna uyğun tətbiq olunmuş və müstəsna olaraq qadınların, xüsusilə hamilə qadınların və süd əmizdirən anaların, uşaqların və yeniyetmələrin, qojaların, xəstələrin və əlillərin hüquqlarının və xüsusi vəziyyətinin müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlər ayrı-seçkilik kimi sayıla bilməz. Həmin tədbirlərdə ehtiyac və onların istifadəsi daimi məhkəmə və ya digər orqan tərəfindən yoxlanılır.

- Hər hansı formada həbs və ya azadlıqdan məhrum edilmiş heç bir şəxs işgənjələrə, yaxud qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya jəzalara məruz qala bilməz. İşgənjələrə, yaxud digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya jəzalara heç bir hal bəraət qazandıra bilməz.
- 1. Dövlətlər hazırkı prinsiplərdə ehtiva edilmiş hüquq və vəzifələrə zidd olan hər hansı hərəkəti qanunla qadağan edir, belə hərəkətləri müvafiq surətdə cəzalandırır və şikayətlərə əsasən qərəzsiz araşdırmalar aparır.

2. Hazırkı başlıca prinsiplərin pozulması və ya pozula biləcəyini ehtimal etməyə əsas olan vəifəli şəxslər yuxarı instansiyalara və zəruri olduqda isə yenidən baxmaq və ya onu düzəltmək səlahiyyəti olan digər müvafiq instansiyalara, yaxud orqanlara bu məsələ barədə məruzə edir.

3. Hazırkı başlıca prinsiplərin pozulması və ya pozula biləcəyini ehtimal etməyə əsas olan hər hansı digər şəxslərin əlaqədar vəzifəli şəxslərin rəislərinə, habelə, zəruri olduqda isə yenidən baxmaq və ya onu düzəltmək səlahiyyəti olan digər müvafiq instansiyalara, yaxud orqanlara bu məsələ barədə məruzə etmək hüququ vardır.

- Həbs edilmiş şəxslərlə onların məhkum olunmamış şəxs kimi statusuna uyğun rəftar olunur. Bununla da, mümkün olduqda, onlar azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərdən ayrı saxlanılır.

3. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası (hüquqi qüvvəsi).

Məlumdur ki, beynəlxalq hüquq normaları yalnız daxili hüquq sistemlərinin «iştirakı ilə» lazımı qaydada realizə oluna bilər. Bu «iştirak»ın forma və metodları müxtəlifdir və ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq hüquqda bununla bağlı vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin milli səviyyədə, neçə həyata keçirilməsi və bütövlükdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı nisbəti probleminin neçə həll edilməsi, prinsip etibarilə vacib deyildir. Vacib jəhət ondan ibarətdir ki, dövlətlər beynəlxalq-hüquqi normalara əməl etsələr və lazımı hallarda bu normaların dövlətdaxili qüvvəsini təmin edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq müqavilə yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, son nəticədə o, milli hüquq üzərində üstün qüvvəyə malik olsun. Milli qanunverijilikdə bu barədə nəzərdə tutulduğundan asılı olmayaraq milli hüququn tətbiqi beynəlxalq müqavilənin pozulmasına gətirib çıxarsa, o dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olacaqdır. Artıq hamılıqla qəbul edilmişdir ki, dövlət törətdiyi beynəlxalq hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmaq üçün heç vaxt öz daxili qanunverijiliyinin müddəalarına istinad edə bilməz (bax: Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsi).

Beləliklə, insan hüquqları haqqında beynəlxalq hüquqi normaların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etmək vəzifəsi mahiyyət etibarilə nəticə öhdəliyidir. Belə ki, qeyd edildiyi kimi, bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi dövlətin öz konstitusiyaya qanunverijiliyi və praktikasında müəyyən olunur. Praktikadan irəli gələrək, insan hüquqları haqqında müqavilələrin dövlətdaxili qüvvəsinin təmin edilməsinin **3** əsas üsulunu ayırmaq olar:

1) qəbuletmə

2) inkorporasiya

3) transformasiya.

Qəbuletmə onu bildirir ki, beynəlxalq müqavilə müddəaları daxili hüquq sistemində olduğu kimi özlüyündə qüvvədə olur. Onlar öz beynəlxalq xarakterini və mənşəyini saxlayır, lakin milli hüquq qaydası çərçivəsində tətbiq olunur. Qeyd edək ki, bu üsula çox nadir hallarda təsadüf olunur.

İnkorporasiya zamanı müqavilə normaları daxili hüquqa mahiyyətə daxil edilir və milli hüquq kimi tətbiq olunur.

Transformasiya isə o deməkdir ki, bu halda müqavilə müddəaları dövlətdaxili hüquqa ayrı-ayrı qanunverijilik aktları, yəni əlavə və dəyişikliklər vasitəsilə daxil edilir.

Azərbaycan **inkorporasiya** yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 148-ci (II) maddəsinə görə, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». Göstərilən maddə bütün beynəlxalq müqavilələrin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişləri də ümumi

inkorporasiyanı nəzərdə tutur. Doğrudur o, nə beynəlxalq müqavilələrin normativ-hüquqi ierarxiyada yeri haqqında məsələni, nə də ölkə ərazisində onların tətbiqi və icrası haqqında məsələni

həll etmir. Bütövlükdə nəzərə almaq lazımdır ki, 148-ji (II) maddə ilə nəzərdə tutulmuş ümumi inkorporasiya özü-özlüyündə məhdud xarakter daşıyır. Belə ki, beynəlxalq hüquq heç vaxt milli hüququ əvəz etmir.

Beynəlxalq müqavilələr ölkənin məhkəmələri, dövlət orqanları və habelə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən birbaşa realizə oluna bilməz, yəni onların imzalanması müqavilələr və milli normativ-hüquqi aktlar arasında «maneəni» aradan götürür. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, istənilən beynəlxalq müqavilənin dövlətdaxili yurisdiksiyada birbaşa qüvvəsini müəyyən etmək mümkün deyildir və hüquqi mənada illüziyadan başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin normativ rəngi haqqında məsələdən yan keçməmişdir. Həmin məsələnin həlli 151 -ji maddədə öz əksini tapmışdır. Doğrudur, bu maddədə Azərbaycan Respublikasının yalnız tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələri nəzərdə tutulmuşdur.

Hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə, 130 (III) (6) maddədən belə bir nəticə çıxır ki, normativ iyerarxiyada onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya və qanunlarından aşağıda dayanır.

Təqdim olunan problem çərçivəsində 151-ji maddə xüsusi maraq kəsb edir. Maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur.

İlk baxışdan belə bir təəssürat yaranır ki, Konstitusiyaya həmin bu maddədə beynəlxalq hüququn primatını (üstünlüyünü) müəyyən etmişdir. Lakin əslində 151-ji maddə beynəlxalq müqavilənin müddəaları ilə Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri həll etmək rolunu oynayır.

Beynəlxalq müqavilə ilə dövlətdaxili hüquq ziddiyyət təşkil edəndə məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtina elan edir. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır, bu zaman Azərbaycan Respublikasının öz qanunverijiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ ortaya çıxır.

Yuxarıda deyilənlər, 151-ji maddəyə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqaviləsinin müddəası ilə Konstitusiyaya və ya referendumun yolu ilə qəbul olunmuş akt arasında ziddiyyət aşkara çıxan hallara şamil edilmir. Azərbaycan Respublikası məhkəməsi bu hallarda Konstitusiyaya əldə rəhbər tutmalıdır; baxmayaraq ki, o bununla faktik olaraq hətta öz arzusunun ziddinə, ölkənin bu və ya digər beynəlxalq öhdəliyini poza bilər. Bununla belə məlumdur

ki, beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərə münasibətdə Konstitusiyanın üstünlüyü hal-hazırda dünyanın əksər ölkələrində açıq və birmənalı elan olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin, Konstitusiyanın 148-jı (II) maddəsinə əsasən milli hüquq sisteminin ayrılmaz hissəsi elan edilməsi həm də o demək deyil ki, bu müqavilələr ölkə ərazisində birbaşa qüvvəyə malikdirlər və məhkəmələr və digər dövlət orqanları tərəfindən adi qanunlar kimi tətbiq olunajaqdır. Başqa sözlə, «beynəlxalq hüquq» ölkə, hüququnun bir hissəsidir» ifadəsi «beynəlxalq hüquq ölkə daxilində birbaşa tətbiq olunur» ifadəsi ilə eyni deyil. Bir misal göstərək. Əgər məhkəmədə mübahisənin tərəflərindən biri 148-jı (II) maddəsinə istinad etməklə, Azərbaycan Respublikasının ratifikasiya etdiyi hər hansı bir beynəlxalq müqaviləni tətbiq etməyi məhkəmədən xahiş edərsə, çox güman ki, məhkəmə bu xahişi rədd edəcək və sadə bir cavab verəcəkdir: «Bu müqavilə tətbiq oluna bilməz» və ya: müqavilə **özü-özünə işra olunmur**».

Öz-özünə işra olunan o müqavilələrdə deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər nəzərdə tutur və məhkəmələrdə bilavasitə iddia ilə təmin oluna bilən hüquq və vəzifələr yaradır.

Öz-özünə işra olunmayan müqavilələr isə özündən sonra müəyyən qanunverijilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki; beynəlxalq-hüquqi normaların böyük əksəriyyəti (o cümlədən insan hüquqları sahəsində) ilk növbədə, bu normaları tanınmış dövlətlərin özünə yönəlmişdi və onların orqanları üçün qanunveriji, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər yaradır. Bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutur. **Xüsusilə bu, proqram xarakteri daşıyan, yəni yalnız ən ümumi istiqamətlər, davranış sərhədləri müəyyən edən, adekvat qanunveriji və ya inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini birbaşa və ya dolay yolla göstərən müqavilələrə aiddir.** Ona görə də milli hakimlər bu müqaviləni özü-özlüyündə tətbiq edə bilməzlər. **Misal üçün** insan hüquqları sahəsində universal müqavilə olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beyəlxalq Paktı göstərək İnsan hüquqlarının «ikinci nəsl» ni özündə əks etdirən bu çox mühüm sənəd razılığa gələn tərəflərin niyyətində görə özü-özünə işra olunan sayıla bilməz. **Belə bir nətiyə Paktın 2-ji (1) maddəsindən birbaşa irəli gəlir. Həmin maddədə deyilir ki, iştirakçı dövlətlər paktıda bəyan olunmuş hüquqları «öz ehtiyatlarının maksimal hədlərində», «tədrifən» və «bütün müvafiq üsullarla, o cümlədən qanunverijilik tədbirləri qəbul etməklə» həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürürlər.** Həmin öhdəliklərin həyata keçirilməsinin başlıca üsulu kimi milli qanunverijiliyə göndərişin olması Paktıda ehtiva olunmuş normaların özü-özünə işra olunmasını istisna edir.

Bunlardan fərqli olaraq, insan hüquqları sahəsində mövcud Beyəlxalq sazişlərin ən səmərəlisi müvafiq müddəaları başqa jür formula edilmişdir. İştirakçı-dövlətlərin Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərini öz daxili yurisdiksiyası çərçivəsində neçə yerinə yetirilməli olduqlarını Avropa

Konvensiyası birbaşa göstərməsə də, 1-ji və 13-jü maddələrə əsasən onun bilavasitə tətbiq oluna bilməsi haqqında nəticəyə gəlmək olar. Hal-hazırda Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin çoxu onun əsas müddələrinin öz-özünə icra olunmasını və dövlət-daxili tətbiqini qeyd-şərtsiz tanıyır.

Qeyd edilməlidir ki, özü-özünə icra olunan və icra olunmayan müqavilələrin tərfi və habelə müəyyən olunan siyahısı yoxdur və praktik jəhətdən bu, heç mümkün də deyil. Bu və ya digər müqavilənin öz-özünə icra olunan olub-olmaması haqqında məsələ dövlətdaxili hüququn vəzifəsidir və onun həlli dövlətdən-dövlətə fərqlənəjəkdir. Bu javab milli Konstitusiyalarda, məhkəmə təjribəsində, hüquqi ənənələrdə və i.a. fərqlənir.

NƏTİJƏ

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avropada milli və ya irqi müstəsnalığa əsaslanan ideologiyalar yayılmaqda idi. Bu məqsədlə əsrimizin 20-ji illərində Millətlər Liqası çərçivəsində milli, etnik və dini azlıqların hüquqlarını müdafiə etmək vəzifəsini müəyyən məlum olduğu kimi, bütün bu tədbirlər o zaman artıq geniş yayılmış irqçi, faşist ideologiyasının dövlət siyasətinə çevrilməsinə mane ola bilmədi və nəticədə də İkinci Dünya müharibəsi başlandı.

Məhz İkinci Dünya müharibəsi zamanı törədilmiş vəhşiliklər mütərəqqi dövlətləri ümumdünya ədalət meyarını müəyyən etməyə sövq etdi. Hələ 1945-ji ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin müqəddiməsində insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə, kişi və qadının, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inam ifadə olunmuşdu. 1946-ji ildə çıxarılmış Nurnberq tribunalının qərarlarında isə müəyyən edilmişdi ki, insan hüquqları artıq heç bir dövlətin müstəsna daxili məsələsi deyil və heç bir dövlət suverenliyini bəhanə gətirərək vətəndaşları ilə istədiyi kimi rəftar edə bilməz. Lakin bütün bunlar nə qədər vacib olsa da, kifayət etmirdi. İnsan hüquqlarının ümumbəşəri dəyərə çevrilməsi üçün vahid yazılı sənədə çox böyük ehtiyaj var idi.

Beləliklə müəyyən etdik ki, insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq öhdəklər, əsas etibarilə, müqavilə mənşəlidir və müqavilənin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətlərin konkret insan hüquqlarının

müdafiəsi ilə bağlı öhdəliklərini dəqiq müəyyən edir və ən əsası, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməli olan xüsusi mexanizm və prosedurlar nəzərdə tutur.

Hal-hazırda insan hüquqları sahəsində onlarla beynəlxalq müqavilə mövcuddur. Bundan əlavə ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxlu sayda konvensiyalar qəbul olunmuşdur.